

SA EXAM PAPERS

YOUR LEADING PAST YEAR EXAM PAPER
PORTAL

Visit SA Exam Papers

www.saexampapers.co.za

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREIDI YA 12

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA U THOMA (P1)

LARA 2018

TSUMBANDILA YA U MAKA

MARAGA: 70

Tsumbandila iyi ya u maka i na masiatari a 10.

NDAELA KHA VHATOLI/VHAMAKI

KHA VHA PFESESE

- Tsumbandila iyi i tou vha thusedzi fhedzi ya u thusa vhatoli/vhamaki.
- Ngauralo, a i tei u tou vha ambadzifhele nga yothe lini.
- Phindulo dza vhagudi dzi tea u sedzwa u ya nga vhukoni ho taniwaho kha phindulo yeneyo.
- Phindulo dzi tea u eliwa nga u angaredza nahone mbuno dzi newe ho teaho zwi tshi tevhedza maga o dzhiwaho kha mutangano wa ndinganyiso.
- Tsumbandila iyi u do thoma wa dzulelwa dzulo musu u tola/maka hu sa athu u thoma.

KHETHEKANYO YA A: THOLOKANYONDIVHO

Maga a u tola/maka tholokanyondivho

- Ngauri ndivho i kha u pfesesa, mupeleto wo khakheaho na vhukhaki ha luambo kha phindulo zwi songo newa ndatiso nga nda ha musu vhukhaki honoho vhu tshi thithisa kupfesesele/u shandula zwi ambwaho. (Honeha vhukhaki vhu di fanela u sumbedzwa).
- Arali mulingiwa a shumisa maipfi a luambo luwe lune a sa khou lingwa khalwo, kha vha tsinye ito kha maipfi ayo, nahone arali phindulo i tshi kha di pfala, hu songo vha na ndatiso. Honeha, arali ipfi li bvaho kha luwe luambo lwo shumiswaho kha tshibvedzwa nahone la lavhelelwa kha phindulo, izwi zwi a tangedzea.
- Kha **mbudziso dzo vuleaho**, a hu na maraga dzine dza fanela u avhelwa kha EE/HAI kana NDI A TENDA/A THI TENDI. Tshiitisi/Thikhedzo/Thuthuwedzo ndi zwone zwine zwa fanela u sedziwa.
- A hu na maraga dzine dza fanela u avhelwa NDI ZWONE/A SI ZWONE kana MBUNO/KUHUMBULELE. Tshiitisi/Thikhedzo/Thuthuwedzo ndi zwone zwine zwa fanela u sedziwa.
- Musu phindulo ya ipfi lithihi yo lavhelelwa hone mulingiwa a nea fhungo lothe, kha a newe maraga **tenda fhedzi** ipfi lo lavhelelwaho lo talelwa kana lo sumbedzwa.
- Musu mbuno mbili/tharu dzi tshi todiwa, ngeno nnzhi dzo nekedzwa, kha vha make **fhedzi** mbili/tharu dza u thoma.
- Kha vha tangedze u fhambana ha nyambotavhi.
- Kha mbudziso dza u nanga, kha vha tangedze ZWOTHE; ledere li livhanaho na phindulo yone NA/KANA phindulo yo nwalwaho nga vudalo.

MBUDZISO YA 1: U VHALA U ITELA THALUTSHEDZO NA U PFESESA**TSHIBVELEDZWA TSHA A**

- 1.1 Ndi dikitela la uri muñwe na muñwe a vutshele u yo shuma uri a wane zwiliwa/ndi ndala.√√ (2)
- 1.2 - Mushumo wa u funza.√
- Wa u kunakisa dziphera.√
- Wa u thogomela hatsi na maluvha ngadeni.√ (3)
- 1.3 Ndi ngauri goloi dzine vha maga dzi endedza vhutshilo ha vhatu lune dza sa thogomelwa lushaka lu nga lozwea.√√ (2)
- 1.4 Vha lavhelelwa u runga zwiambaro zwavhudi/zwi kungaho maṭo zwine musi vhatu vho ambara zwa vha fanela.√√ (2)
- 1.5 B./tshi tsha tea u shumiswa.√ (1)
- 1.6 Murero uyu u khwathisedza uri nwana wa tshikolo u tea u tenda thuso ine a newa nga vhadededzi/vhagudisi.√√ (2)
- 1.7 Phambano ndi ya uri madokotela a thogomela vhalwadze nga ndila ya vhulenda,√ ngeno kha vhaongi hu na vhanwe vhane vha sa fare vhalwadze zwavhudi.√

KANA

- Hu na vhashumeli vha mutakalo vhane vha tavhanya u fhela mbilu musi vha tshi ilafha vhalwadze vhavho√ ha vha na vhashumeli vha no kona u kondelela vha amba zwavhudi na vhalwadze.√ (2)
- 1.8 - Vha nga kumbiwa musi magabelo a lwanzhe o halifha.
- Vha nga liwa nga zwipuka zwa madini.
- Vha nga nwela kotho musi vhe kati na u phulusa vhabambeli.
[Zwivhili fhedzi zwi pfalaho.] √√ (2)
- 1.9 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri arali muthu a pfuka mulayo wa badani vhaofisiri vha a mu dzhiela vhukando vhu vhavhaho.√√ (2)
- 1.10 Ndi pfa ndi tshi takalela aya mafhungo√ ngauri muñwali u khou bvisela khagala ndeme ya mishumo yo fhambanaho ine ya thusa vhashumi nga masheleni khathihi na u bvedza lushaka.√
[Na zwiñwe-vho zwi pfalaho.] (2)

- 1.11 - U fhungudza u shaeya ha mishumo.
 - U khwinifhadza themamveledziso ya shango.
 - U fhungudza vhushai vhukati ha vhatu.
 - U tutuwedza vhatu uri vha shumese.
 [Zwiraru fhedzi zwi pfalaho.]√√√ (3)

TSHIBVELEDZWA TSHA B

- 1.12 Muoli u khou tana u kunakiswa ha mupov hu u itela uri ri songo farwa nga malwadze kana mupo/fhethu hu dzule ho naka/hu si na tshika/ mashika.√ (2)

- 1.13 - U khou shuma o ambara magilafu kha zwanda.
 - Mashika o faredzwa nga mapulasitiki.
 - Hu khou shumiswa goloi ine ya shuma u hwala mashika.
 [Zwivhili fhedzi.]√√ (2)

1.14 TSHIBVELEDZWA TSHA A

- Tshibveledzwa tsha A tshi na ndeme khulwane ngauri tshi kwama masia o vhalaho a vhutshilo zwi tshi kwama masia o fhambanaho a mishumo.
- Tshi dovha hafhu u tutuwedza ndeme ya pfunzo na vhugudisi zwine zwa alusa na u bveledza shango.
- Tshi dovha hafhu u bvisela khagala ndeme ya u alusa ikonomi na vhuendelamashango nga mishumo ya madini/lwanzheni, vhuongeloni na mamagani a dzigoloi.
- Tshi tutuwedza nga vhuhulu tsireledzo magondoni ashu uri vhatu vha swike vha tshi tshila vhunga iyi i thaidzo khulwane kha shango lashu.
 [Maraga THARU kha mbuno tharu dzi pfalaho.]

KANA

TSHIBVELEDZWA TSHA B

- Tshibveledzwa itshi tshi sumbedza nga nyito i re khagala uri vhatu vha tea u shuma nga maanda vho difunga.
- Mulaedza wa u kunakisa vhupo hashu na dzidorobo dzashu u khagala vhukuma.
- U shuma hu si na u kombetshedzwa na u latdzana zwi na thuthuwedzo kha nyaluwo ya ikonomi na u sika miuwe mishumo.
 [Maraga THARU kha mbuno tharu dzi pfalaho.] √√√ (3)

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30

KHETHEKANYO YA B: MANWELEDZO/SAMARI

Ndila ya u maka manweledzo:

Manweledzo a tea u makiwa nga ndila i tevhelaho:

- **Kuavhelwe kwa maraga:**
  - Maraga dza 7 kha mbuno dza 7 (maraga 1 kha mbuno).
  - Maraga 3 ndi dza luambo.
  - Thanganyelo ya maraga: 10
- **Kuavhelwe kwa maraga musu mulingiwa a songo anulula maipfi o tou ralo:**
  - Mbuno dza u bva kha 1–3 dzi re dzone: avhelani maraga 1
  - Mbuno dza u bva kha 4–5 dzi re dzone: avhelani maraga 2
  - Mbuno dza u bva kha 6–7 dzi re dzone: avhelani maraga 3
- **Kuavhelwe kwa maraga dza luambo musu mulingiwa o anulula maipfi o tou ralo:**
  - Khothesheni dza u bva kha 6–7: ni songo avhela maraga dza luambo
  - Khothesheni dza u bva kha 1–5: avhelani maraga 1 ya luambo

PFESESANI:

- **Tshivhalo tsha maipfi:**
  - Vhamaki vha tea u khwathisedza tshivhalo tsha maipfi o shumiswaho.
  - Vha songo tusa maraga arali mulingiwa a songo sumbedza tshivhalo tsha maipfi, kana arali tshivhalo tsha maipfi tsho sumbedzwa tsho khakhea. Arali tshivhalo tsha maipfi tsho fhira, kha vha vhale u swika kha fhungo la u fhedzisa li re nthha ha tshivhalo tsho tetshelwaho vha litshe ayo manwe a manweledzo o salaho.

MBUDZISO YA 2: U NWELEDZA NGA MAIPFI ANU

Kha vha shumise mbuno khulwane dzi tevhelaho dzine mulingiwa a tea u dzi shumisa kha manweledzo sa **tsumbandila**.

Mbuno inwe na inwe kha dza sumbe (7) i pfallaho i tea u avhelwa maraga i kha phara.

(Mafhungo na/kana zwipida zwa mafhungo zwi tea u anana.)

	KHOUTHESHENI		MAIPFI AWE/MBUNO
1	'Zwenezwo vha tea u thonifhiwa tshifhinga tshothe, fhedzi-ha u wana hu na miñwe mirado ya muta ine ya sa vhuye ya vha ita vhatu.'	1	Vhaaluwa vha tea u thonifhiwa tshifhinga tshothe nga mirado yothe ya mita.
2	'Mualuwa sa muthu na ene u na thama dzawe dzine a bungadza nadzo. U tea u tendelwa uri dzi mu dalele na ene a ye a dzi dalele-vho.'	2	Vha tea u tendelwa u dalela na u dalelwa nga khonani dzavho.
3	'Nga zwenezwo vha fanela u todelwa dzilafho line la vha thusa kha zwihavhi zwo fhambanaho, uri mivhili yavho i dzule i na mutakalo wavhudi.'	3	Kha hu dzudzanywe zwa dzilafho la vhaaluwa.
4	'Vhaaluwa kha vha tutuwedziwe u ita nyonyoloso naho zwi songo leluwa.'	4	Vhaaluwa vha tea u tutuwedzwa u ita nyonyoloso.
5	'Musi hu tshi liwa zwiliwa kha hu liwe muta wothe wo dzula fhethu huthihi na vhaaluwa, vha songo tou iselwa dzipherani dzavho dza u edela ngauri zwi a di itea vha sa le.'	5	Muta kha u lele fhethu huthihi na vhaaluwa.
6	'Kha vhalala vhane vha vuwa vha tshi bva vhothe afha mutani vha tshi ya mishumoni yo fhambanaho, kha hu tholiwe muthusi ane a do sala o thogomela mualuwa.'	6	Vhaaluwa vha tea u todelwa muthusi wa u vha thogomela musi vhatu vho ya mishumoni.
7	'Arali mualuwa a na mbuyelo ya masheleni, i nga vha ya mundende kana ya phensheni, kha vha tendelwe u dzhia dzitsheo.'	7	Kha vha tendelwe u shumisa masheleni avho.
8	'Hu di nga na musi vha tshi toda u direngela zwine vha tama kha vha fhiwe masheleni a u zwi renga.'	8	Mualuwa u na ndugelo ya u direngela zwine a funa nga tshelede yawe.

TSHIVHUMBEO TSHA PHARA

PFESSEANI: Iyi i tou vha tsumbo; mulingiwa ha lavhelelwi u tou i bvisa yo tou ralo kokotolo lini.

Vhaaluwa ndi vhathu vha ndeme tshitshavhani, vha tea u thonifihiwa. Kha vha tendelwe u dalelana na thama dzavho. Kha vha dzudzanyelwe zwa dzilafho vha dovhe vha tutuwedzwe u ita nyonyoloso hu u itela mutakalo wavhudi. Muta kha u le fhethu huthihi na vhaaluwa u itela uri vha pfe vha tshipida tshawo. Vhaaluwa vha tea u todelwa muthusi musu vha muta vho ya mishumoni. Tshelede dzine vha hola kha vha tendelwe u dzi shumisa kha zwine vha zwi funa. Zwa ralo vha do diphina nga mutakalo na rine ra shudufhadzwa nga ndalamo.

[Maipfi a 91]

TTHANGANYELO YA KHETHEKANYO YA B: 10

KHETHEKANYO YA C: ZWIVHUMBEO NA MILAYO YA KUSHUMISELE KWA LUAMBO

Maga a u tola/maka KHETHEKANYO YA C:

- **Mupeleto:**
  - Phindulo ya ipfi lithihi i tea u newa maraga naho mupeleto wo khakhea, nga nnda ha musu vhukhaki uho vhu tshi shandukisa thalutshedzo ya ipfi lenelo.
  - Kha phindulo ya fhungo lo dalaho, vhukhaki ha mupeleto vhu tea u newa ndatiso arali vhu kha tshivhumbeo tsha luambo lwonolwo lu lingiwaho ngalwo.
  - Hune ha lingiwa pfufhifhadzo ya ipfi (aburivesheni), phindulo i tea u newa i kha mupeleto wonewone.
- **Zwivhumbeo zwa mafhungo** zwi tea u vha zwi kha divhafhungo/girama yoneyone nahone yo newa i kha mafhungo o fhelelaho/kana sa zwi ananaho na ndaela.
- **Kha mbudziso dza munangelo**, kha vha tangedze ZWOTHE, ledere li tshimbilelanaho na phindulo yone NA/KANA phindulo yo nwalwaho nga vhudalo.

MBUDZISO YA 3: U SENGULUSA KHUNGEDZELO

- 3.1 Ndivho ya mukungedzeli ndi ya u kunga vhatu vane vha takalela tshumelo ya Wavhudi uri vha de vha renga mutavha. ✓ (2)
- 3.2 Mukungedzeli u khou ombedzela/khwathisedza/toda u bvisela khagala kana u dikhoda uri a hu na vhanwe vhatu vane vha nga vha thusa khwine nga nnda ha vhangisi vha Wavhudi. ✓✓ (2)
- 3.3 C./na zwenezwo. ✓ (1)
- 3.4 Ndi luambo lwa u fhuredzela vngauri vhatu vane vha do wana luafhulelo ndi vha fumi vha u thoma, ✓ nga murahu ha vha fumi a hu tshe na luafhulelo. ✓ (3)
- 3.5 Ee.
Tsho tea ngauri tshi sumbedza Wavhudi tshi tshiimiswa tshine tsha shumela vhatu tshi si na tshitalula.

KANA

Hai.

A tsho ngo tea ngauri hu nga vha ho sokou hula mulomo/u amba ngeno nyito i siho.

[Thikhedzo nthihi yo khwathaho, maraga mbili.] ✓✓

(2)
[10]

MBUDZISO YA 4: U PFESESA ZWINWE ZWIBVELEDZWA ZWA VHUDAVHIDZANI

- 4.1 Nyimele iyi i khou bvelela ofisini/hune ha khou shumelwa hone.√Ngauri hu khou vhone vathu vho dzula hu re na mabambiri/mitshini ya u thaipha phanda havho, zwine zwi wanala dziofisini.√ (2)
- 4.2 Vhushaka vhu re hone vhukati ha muthu wa 1 na wa 3 ndi ha vhashumisani vhane vha bvafha,√ ngauri muthu wa 1 o vhea zwanda kha thoho ngeno muthu wa 3 o farelela lutaha.√√
KANA
Ndi vhashumisani√ nahone vhuvhili havho vha a bvafha/ndi vhabva/vho netiswa nga mushumo munzhi.√√ (3)
- 4.3 Tsatsaladzo yo disendeka kha vhubva vhune vhashumi vha vhu sumbedza mishumoni.√ muthu wa u 1 o hwala zwanda thohoni, ngeno wa 3 o farelela lutaha zwine zwi si vhe zwavhudi mushumoni vhunga lu luambo lwa vhubva. √√
KANA
U farelela lutaha na u hwala zwanda thohoni√√ ndi tsumbo ya u netiswa nga mushumo munzhi u fhiraho mpimo.√ (3)
- 4.4
- Ndo vha ndi tshi nga vha kaidza ndo halifha ngauri a vha khou thonifha mushumo.
  - Ndo vha ndi tshi nga vha fulufhedzisa u vha pandela arali vha isa phanda na maitete aya.
  - Ndo vha ndi tshi do vha tutuwedza/eletshedza uri vha litshe vhubva vhunga zwi tshi tsisa tshumelo ya bindu.
- [Zwivhili fhedzi zwi pfallaho.] √√ (2)

[10]

MBUDZISO YA 5: KUSHUMISELE KWA LUAMBO NGA NDILA YONE

- 5.1 -fhata.√ (1)
- 5.2 Mushumoni wavho vha *tholana* nga tshidivhano.√√ (2)
- 5.3 Tshitenwa o ri/o amba uri√ ilo duvha/namusi ha dipfi zwavhudi.√ (2)
- 5.4 'U dzhena hatsi vhudala'.√ O ri u vhona mapholisa, a mbo di dzhena hatsi vhudala.√ (2)

5.5 Ndi kuhumbulele.

- A si vhothe vha no bva kholidzhini vha no kona mushumo.✓
- Zwine vha re na tshenzhemo vha shuma/bveledza zwi a kunga vharengi.✓
- Bindu na ikonomi zwi aluswa nga vha re na tshenzhemo.✓

[Kana zwiṅwe-vho zwi pfalaho.]

(3)

[10]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 30

MARAGAGUṬE: 70